TRANSFORMAČNÍ ZADLUŽENOST ZEMĚDĚLSKÝCH PODNIKŮ V ČESKÉ REPUBLICE

Emil DIVILA, Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, Praha

1. Úvod

Příspěvek se zabývá dluhovou zátěží z transformace a předpoklady jejího řešení u hlavních podnikatelských forem v českém zemědělství: podniků fyzických osob a tří druhů podniků právnických osob – společností s ručením omezeným, akciových společností a družstev. Podíl těchto kategorií podniků vysoce převažuje u všech významných ukazatelů týkajících se daného odvětví (na celkové výměře obhospodařované půdy se počátkem roku 2003 podle údajů ČSÚ podílely 98,6 %, z toho podniky fyzických osob 27,0 %, s.r.o. 21,7 %, akciové společnosti 22,7 % a družstva 27,2 %).

Uvedené kategorie podniků jsou zároveň navzájem odlišné. Jejich rozdílný původ (způsob založení) výrazně ovlivňuje jak jejich vlastnicko-podnikatelský profil, tak míru zadluženosti a strukturu dluhového (cizího) kapitálu. Týká se to v určité míře i standardní zadluženosti (úvěrová zadluženost, závazky z obchodního styku aj.), ale zejména tzv. transformační zadluženosti, to znamená závazků z majetkoprávní transformace družstev vůči oprávněným osobám (členům družstev a nečlenům-vlastníkům majetkových podílů), závazků privatizantů majetku bývalých státních statků vůči Pozemkovému fondu (PF) ČR aj.

Příspěvek je strukturován následujícím způsobem: v části 2 je nejprve analyzována úroveň zadluženosti uvedených kategorií zemědělských podniků. Hlavním zdrojem dat je výběrové šetření Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky v síti tzv. testovacích podniků.¹⁾ Údaje za podniky fyzických osob s jednoduchým účetnictvím byly oproti obvyklému postupu přetříděny do většího počtu velikostních skupin. Zvláštní skupinu tvoří velké podniky fyzických osob s podvojným účetnictvím. V případě podniků právnických osob jsou ukazatele zadluženosti sledovány odděleně jak za družstva, tak za oba uvedené typy obchodních společností. Při společném hodnocení obchodních společností by se setřely značné rozdíly v kapitálové struktuře mezi společnostmi s ručením omezeným a akciovými společnostmi. Tato část příspěvku obsahuje rovněž meziodvětvové a mezinárodní srovnání zadluženosti českého zemědělství. Možnosti těchto komparací jsou limitovány omezenou dostupností srovnatelných údajů.

V části 3 se příspěvek zabývá předpoklady řešení zadluženosti vzhledem k rozdílné dluhové zátěži, možnostem konečného řešení některých transformačních závazků za účasti státu a vnitřním předpokladům u sledovaných kategorií podniků. Disponibilní údaje o pohledávkách evidovaných příslušnými věřitelskými institucemi (např. Pozemkovým fondem ČR) se obvykle týkají širšího okruhu podnikatelských subjektů v agrárním sektoru, nikoli pouze podniků zemědělské

1) Síť testovacích podniků – FADN (Farm Accountancy Data Network, datová síť zemědělského účetnictví) je od poloviny 90. let minulého století vytvářena v ČR na základě obdobných principů jako v EU. Účelem této sítě je poskytovat detailní informace o hospodářských výsledcích a důchodové situaci zemědělských podnikatelských subjektů na bázi reprezentativního souboru podniků.

prvovýroby. Podíl těchto podniků lze pouze odhadovat. Zvláštní pozornost je věnována aktuální situaci týkající se nevypořádaných závazků z transformace družstev vůči velké skupině oprávněných osob, které nezačaly samy podnikat v zemědělství a nestaly se členy družstev. Byly zde využity i údaje anketního šetření VÚZE z počátku roku 2003, provedeného ve spolupráci s Agrární komorou a Zemědělským svazem ČR. Právní otázky týkající se předpokladů řešení transformační zadluženosti družstev jsem konzultoval se Stanislavem Marchalem.

2. Zadluženost českých zemědělských podniků

K základním ekonomickým charakteristikám podniků patří skladba jejich majetku a kapitálu. Zatímco složení majetku vyjadřuje čím (jakým hmotným a nehmotným majetkem) podnik disponuje, kapitálová struktura vypovídá o struktuře finančních zdrojů, ze kterých daný majetek vznikl. Jinak řečeno, vypovídá o tom, jaká část kapitálu náleží majiteli a jakou část tvoří cizí – dluhový – kapitál, který je podnik povinen v určité době splatit. Současné české zemědělství se vyznačuje nejen velmi heterogenním složením podniků, především z hlediska velikosti, ale zároveň i značnými rozdíly v míře jejich zadluženosti (podíl cizího kapitálu na celkovém kapitálu, resp. poměr dluhů k celkovým aktivům) a struktuře dluhového kapitálu.

2.1 Úroveň zadluženosti

Zásadní změna vlastnicko-podnikatelské struktury našeho zemědělství po listopadu 1989 byla doprovázena výrazným zvýšením podnikové zadluženosti. Zatímco průměrná míra zadluženosti bývalých Jednotných zemědělských družstev (JZD obhospodařovala 2/3 zemědělské půdy) činila v roce 1989 14,8 % (viz Základní..., 1990),²⁾ v roce 1994 (první rok, za který jsou k dispozici údaje FADN za české zemědělské podniky) dosáhl srovnatelný ukazatel u transformovaných družstev 57,7 %. Rovněž rozhodující část nově vzniklých podnikatelských subjektů (s výjimkou restituentů, pokud si nepronajali další zemědělský majetek od jiných vlastníků) začala hospodařit se značnou dluhovou zátěží. I když se tato zátěž během následujícího období snižovala, zůstává dosud velká.

Podle údajů výběrového šetření v síti testovacích podniků činila koncem roku 2002 průměrná míra zadluženosti našich zemědělských podniků 44,6 %.³⁾ Míra zadluženosti podniků fyzických osob s jednoduchým účetnictvím dosáhla v průměru 17,0 % a podniků právnických a fyzických osob s podvojným účetnictvím 51,8 %.

Průměrná úroveň zadluženosti podniků fyzických osob s jednoduchým účetnictvím je relativně nízká. Podobně jako v případě jiných ekonomických ukazatelů, ani z hlediska úrovně zadluženosti nepředstavují ovšem tyto podniky homogenní soubor. Výrazné rozdíly existují u jejich jednotlivých velikostních skupin (viz tabulka 1). Koncem roku 2002 se míra zadluženosti pohybovala od 5,3 % u podniků

2) Ještě podstatně nižší míra zadluženosti byla v roce 1989 podle stejného zdroje údajů u státních statků, pouze 9,7 %. Zvláště v případě těchto podniků byla zadluženost v období centrálního plánování považována za čistě technický jev, související s přerozdělováním prostředků mezi zemědělstvím a zbytkem ekonomiky.

3) Vypočteno jako vážený průměr míry zadluženosti podniků fyzických osob s jednoduchým účetnictvím a podniků právnických a fyzických osob s podvojným účetnictvím při zohlednění celkové výměry z. p. obhospodařované sledovanými kategoriemi podniků (vychází se z údajů zemědělského registru ČSÚ).

s výměrou pod 50 ha do 32,2 % u podniků nad 400 ha.⁴⁾ Ani u skupiny s nejvyšší výměrou nebyla však nepřiměřeně vysoká, neboť převis vlastního kapitálu byl i zde výrazný.

Tabulka 1

Kapitálová struktura podniků fyzických osob s jednoduchým účetnictvím¹⁾ (v %)

Ukazatel	Podniky celkem		v tom podle výměry z. p. v ha									
			5 až 50		51 až 100		101 až 200		201 až 400		nad 400	
	2001	2002	2001	2002	2001	2002	2001	2002	2001	2002	2001	2002
Celkový kapitál ²⁾	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Vlastní kapitál ³⁾	84,2	83,0	96,6	94,7	89,7	89,3	82,9	81,9	78,6	79,8	74,3	67,8
Cizí kapitál ⁴⁾	15,8	17,0	3,4	5,3	10,3	10,7	17,1	18,1	21,4	20,2	25,7	32,2
z toho: dlouhodobé závazky	4,7	4,6	1,0	0,8	2,2	2,4	7,1	4,7	8,2	6,3	6,9	9,2
krátkodobé závazky	1,3	2,7	0,6	2,5	0,8	2,2	0,9	2,4	2,4	2,8	2,1	3,6
úvěry celkem	9,5	9,6	1,6	1,9	6,9	6,0	15,1	10,9	10,3	10,6	16,2	19,3
Cizí kapitál v relaci k vlastnímu kapitálu	18,8	20,5	3,5	5,6	11,4	12,0	20,6	22,1	27,3	25,2	34,6	47,6

1) Počty respondentů výběrového šetření za rok 2002: celkem 731, z toho s výměrou 5-50 ha 284, 51-100 ha 205, 101-200 ha 134, 201-400 ha 71 a nad 400 ha 37.

2) Součet majetku.

3) Rozdíl majetku a závazků.

4) Součet závazků.

Pramen: Sít testovacích podniků FAND CZ, 2002; vlastní výpočty.

Značná diferenciacie existuje u podniků s podvojným účetnictvím (viz tabulka 2). Tento soubor podniků zahrnuje mj. jak akciové společnosti s poměrně nízkou mírou zadluženosti (koncem roku 2002 v průměru 32,9 %), tak společnosti s ručním omezením s velmi vysokou mírou zadluženosti (v průměru 81,6 %). Z těchto údajů za rozhodující složky obchodních společností (na a.s. a s.r.o. připadá 99 % celkové výměry z. p. obhospodařované všemi typy obchodních společností včetně veřejných obchodních a komanditních) je zřejmé, že pokud jsou za obchodní společnosti uváděny pouze průměrné údaje (v daném případě 51,6 %) je jejich vypovídací schopnost malá. Skrývají se za nimi výrazné rozdíly v kapitálové struktuře mezi akciovými společnostmi a společnostmi s r. o., tedy mezi dvěma formálně sice blízkými kategoriemi podniků – obchodních společností, ve skutečnosti však s velmi odlišným vlastnicko–podnikatelským charakterem.

4) Koncem roku 2001 byly analogické krajní hodnoty podstatně nižší. Odráží se v tom pro zemědělské podniky hospodářsky nepříznivý rok 2002, nikoli vývojový trend jejich zadluženosti.

Tabulka 2

Kapitálová struktura zemědělských podniků s podvojným účetnictvím¹⁾ (v %)

Ukazatel	Obchodní společnosti						Družstva		Podniky fyzic- kých osob	
	celkem ²⁾		z toho							
			s.r.o.		a.s.					
	2001	2002	2001	2002	2001	2002	2001	2002	2001	2002
Celkový kapitál	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Vlastní kapitál	49,5	47,9	17,2	17,8	69,3	66,6	48,9	48,1	34,0	33,9
z toho: základní kapitál	41,0	45,6	6,2	7,3	62,2	63,1	25,7	26,3	20,1	24,4
stautární a ostatní fondy ³⁾	1,5	1,6	0,8	0,9	1,9	2,0	11,7	12,9	0,0	0,0
Cizí kapitál	49,8	51,6	81,9	81,6	30,1	32,9	50,5	51,4	65,3	65,4
z toho: dlouhodobé závazky	20,9	19,2	44,0	40,5	6,7	6,0	29,2	28,6	29,4	29,6
z nich dlouhodo- bé jiné závazky ⁴⁾	20,2	19,0	42,5	40,0	6,5	6,0	28,7	28,3	29,4	29,6
krátkodobé závazky	14,2	16,6	19,5	22,8	11,0	12,7	10,4	11,0	19,9	17,7
bankovní úvěry a výpomoci	12,0	12,6	14,0	14,3	10,7	11,5	9,6	10,2	9,4	11,1
Ostatní pasiva ⁵⁾	0,7	0,5	0,9	0,6	0,6	0,5	0,6	0,5	0,7	0,7
Cizí kapitál v relaci k vlastnímu kapitálu	100,8	107,7	477,4	457,2	43,4	49,4	101,9	106,7	191,9	193,0

1) Počty respondentů výběrového šetření za rok 2002: společnosti s r.o. 125, akciové společnosti 168, družstva 253, podniky fyzických osob 14.

2) Procenta vypočtena z hodnot sledovaných ukazatelů propočtených na 1 ha (podle FADN) a vynásobených celkovou výměrou z. p. obhospodařované sledovanými typy obchodních společností (podle zemědělského registru).

3) Ostatní fondy zahrnují tzv. restituční rezervu, kterou družstva vytvářela podle transformačního zákona pro krytí možných dalších restitučních nároků (předešlým podle zákona č. 229/1991 Sb.), které nebyly uplatněny ke dni schválení transformačního projektu.

4) Závazky z nájmu hmotného a nehmotného majetku a tzv. ostatní dlouhodobé závazky, zahrnující nevypořádané závazky družstev a jejich právních nástupců vůči oprávněným osobám podle zákona o transformaci družstev č. 42/1992 Sb.

5) Ostatní pasiva (přechodné účty pasiv) tvoří u podniků s podvojným účetnictvím třetí, doplňkovou složku celkového kapitálu (=vlastní kapitál + cizí kapitál + ostatní pasiva).

Pramen: Sítí testovacích podniků FADN CZ, 2002 a zemědělský registr ČSÚ; vlastní výpočty.

Úroveň celkové zadluženosti družstev, které mají dosud výrazné zastoupení v našem zemědělství, je podstatně vyšší než u akciových společností, avšak podstatně nižší než u společností s r.o. Koncem roku 2002 činila průměrná míra zadluženosti družstev 51,4 %, což svědčí o mírném převahu cizího kapitálu nad kapitálem vlastním. Vlastní kapitál družstev zahrnuje i dosud nevyčerpanou restituční rezervu. Ta vznikla (podle transformačního zákona) odečtením určité částky od čistého obchodního majetku družstev, určeného k rozdělení na majetkové podíly oprávněných osob. Měla sloužit k uspokojení restitučních nároků, které mohly být

uplatněny po schválení transformačních projektů.⁵⁾ Poněvadž dosud nebylo rozhodnuto o tzv. restituční tečce (příslušné ustanovení zákona o půdě ponechává např. otevřenou otázku právního řešení restitucí církevního majetku), nebylo rozhodnuto ani o zbylé části restituční rezervy. Tato částka je nadále vedena v rozvaze ve fondech ze zisku, i když vzhledem k jejímu určení mohla být vedena v rezervách, vykazovaných jako samostatná položka pasiv. Podíl cizího kapitálu v družstvech by se v takovém případě zvýšil na více než 60 %.

Zatímco u všech sledovaných skupin podniků fyzických osob s jednoduchým účetnictvím převyšuje vlastní kapitál (definovaný v daném případě jako rozdíl majetku a závazků) cizí kapitál (součet závazků), u podniků fyzických osob s podvojným účetnictvím je tomu naopak. Podle údajů v tabulce 2 se tato skupina zemědělských podniků s větší výměrou (v roce 2002 v průměru za příslušné testovací podniky necelých 800 ha z. p.) vyznačuje vysokou mírou zadluženosti – 65,4 % (na 1 Kč vlastního kapitálu připadají zde téměř 2 Kč cizího kapitálu). V síti testovacích podniků jsou však tyto podniky, vyznačující se dosud značnými závazky vůči Pozemkovému fondu ČR (privatizanti majetku bývalých státních statků) a oprávněným osobám – pronajímatelům majetkových podílů z transformace družstev, zastoupeny poměrně malým počtem (17 v roce 2001 a 14 v roce 2002). Reprezentativnost příslušných údajů je proto omezená.

Rozdíly v dluhové zátěži sledovaných podnikatelských forem z více hledisek, odrážejících jak odlišnou kapitálovou vybavenost v přepočtu na jednotku obhospodařované půdy, tak rozdíly v plošné velikosti podniků i v četnosti vlastníků (individuální vlastníci, společníci, akcionáři, členové družstev) uvádí tabulka 3.

Tabulka 3

Dluhová zátěž zemědělských podniků (stav koncem roku 2002 v tis. Kč)

Ukazatel	Podniky fyzických osob ¹⁾		Společnosti s r.o.	Akciové společnosti	Družstva
	celkem	z toho nad 400 ha			
Kapitál celkem					
– na 1 ha	41,2	27,3	40,6	62,3	55,2
– na 1 podnik	2140,4	21700,6	25588,3	92666,7	80907,1
– na 1 vlastníka	2140,4	21700,6	5117,7	267,1	465,0
Vlastní kapitál ²⁾					
– na 1 ha	34,1	18,5	7,2	41,5	26,4
– na 1 podnik	1775,6	14704,5	4567,2	61710,3	39684,8
– na 1 vlastníka	1775,6	14704,5	913,4	177,8	228,1
Cizí kapitál celkem ³⁾					
– na 1 ha	7,0	8,8	33,1	20,5	28,5
– na 1 podnik	364,8	6996,0	20881,1	30490,6	41844,0
– na 1 vlastníka	364,8	6996,0	4176,2	87,9	240,5
z toho:					
bankovní úvěry a výpomoci					
– na 1 ha	4,0	5,3	5,8	7,2	5,7
– na 1 podnik	205,7	4186,2	3653,5	10688,3	8365,2

5) Posledním termínem pro jejich schválení byl 28. leden 1993. Teprve po tomto datu skončily základní restituční lhůty týkající se vydávání nemovitostí a náhrad za živý a mrtvý inventář, obsažené v zákoně č. 229/1991 Sb. (zákon o půdě).

– na 1 vlastníka	205,7	4186,2	730,7	30,8	48,1
krátkodobé závazky					
– na 1 ha	1,1	1,0	9,3	7,9	6,2
– na 1 podnik	56,8	780,1	5841,2	11750,7	9016,0
– na 1 vlastníka	56,8	780,1	1168,2	33,9	51,8
dlouhodobé závazky					
– na 1 ha	1,9	2,5	16,4	3,7	15,8
– na 1 podnik	98,0	1986,8	10361,1	5574,0	23196,5
– na 1 vlastníka	98,0	1986,8	2072,2	16,1	133,3

1) Podniky s výměrou obhospodařované z. p. nad 5 ha; bez podniků fyzických osob s podvojným účetnictvím.

2) Včetně rezerv, vykazovaných jako samostatná položka pasiv.

3) Včetně restituční rezervy družstev a jejich právních nástupců.

Pramen: Sít testovacích podniků FADN CZ, 2002; údaje zemědělského registru ČSÚ, aktualizovaného počátkem roku 2003 (výměra z. p. obhospodařovaná jednotlivými podnikatelskými formami); anketní šetření VÚZE v 1. čtvrtletí 2003 ve spolupráci s AK ČR a ZS ČR (počty vlastníků podle podnikatelských forem u podniků právnických osob); vlastní výpočty.

Podniky fyzických osob mají v průměru nejnižší úvěrovou zadluženost a jsou nejméně zatíženy krátkodobými závazky. Poměrně nízké dlouhodobé závazky v přepočtu na 1 ha svědčí o nižším zatížení těchto podniků transformačními dluhy, zvláště v porovnání s družstvy a společnostmi s r.o.

Velké rozdíly existují u sledovaných ukazatelů v přepočtu na podnik a vlastníka. Projevuje se v tom odlišná průměrná velikost jednotlivých kategorií podniků a zvláště pak řádový rozdíl v počtech vlastníků, připadajících na jeden podnik⁶⁾ (s výjimkou podniků fyzických osob, kde počty vlastníků a podniků jsou totožné). Zatímco např. celkový kapitál připadající na jeden podnik je u akciových společností a družstev 3,6krát, resp. 3,2krát vyšší než u společností s r.o., v přepočtu na jednoho vlastníka je tento ukazatel u s.r.o. naopak v porovnání s a.s. 19krát a v porovnání s družstvy 11krát vyšší. Podobné rozdíly existují i u dalších ukazatelů včetně jednotlivých složek cizího kapitálu. Dluhová zátěž na jednoho vlastníka je u společností s r.o. a velkých podniků fyzických osob vysoká. Po vypořádání transformačních závazků se však tato zátěž podstatně sníží a výrazně se zvýší vlastní kapitál. Již jeho dosavadní objem, připadající na jednoho vlastníka, představuje v nominální hodnotě významný majetek (u společností s r.o. v roce 2002 913 tis. Kč, u podniků fyzických osob v průměru 1,8 mil. Kč, z toho u podniků s výměrou nad 400 ha 14,7 mil. Kč, zatímco u družstev 228 tis Kč a u akciových společností 178 tis. Kč).

2. 2 Meziodvětvové a mezinárodní srovnání

Používání cizího kapitálu jako zdroje financování podniků není zvláštností zemědělství. Bez cizího kapitálu, doplňujícího vlastní kapitál, se obejde málokterý podnik kteréhokoliv odvětví. Z údajů statistického zjišťování u podnikatelských subjektů za rok 2001 vyplývá, že v národohospodářském úhrnu za příslušné podniky, zapsané v obchodním rejstříku, činil podíl cizího kapitálu na celkovém kapitálu (celkových pasivech) 53 %. Za odvětví zemědělství (převážně podniky právnických osob) byl tento ukazatel poněkud nižší, cizí kapitál zde však rovněž pře-

6) Podle anketního šetření VÚZE počátkem roku 2003 připadlo v průměru na společnost s r.o. 5 společníků, na družstvo 174 členů a na akciovou společnost 347 akcionářů.

vyšoval vlastní kapitál. Podobně tomu bylo i u dalších vybraných odvětví. Výjimku představuje odvětví dopravy, kde cizí kapitál tvoří necelou 1/3 celkového kapitálu (viz tabulka 4).

Tabulka 4

Kapitálová struktura nefinančních podniků za vybraná odvětví (stav k 31. 12. 2001, v %)

Podniky zapsané v obchodním rejstříku						
Vybrané položky pasiv (obchodní majetek a závazky)	Podniky celkem	z toho v odvětví				
		zemědělství ¹⁾	potravinářský průmysl ²⁾	průmysl celkem	stavebnictví	doprava
Vlastní kapitál	43,0	48,2	39,8	45,1	29,6	66,1
z toho: základní	32,2	34,2	29,6	33,0	15,9	51,6
Cizí kapitál	53,0	50,9	57,5	51,4	64,3	30,3
z toho: rezervy	2,7	2,3	1,9	3,8	3,2	1,6
dlouhodobé a krátkodobé závazky	37,4	38,5	36,3	33,8	55,4	16,1
z toho: závazky z obchodního styku	19,7	13,6	19,2	17,5	42,6	9,2
bankovní úvěry a výpomoci	12,9	10,1	19,3	13,8	5,7	12,6
Ostatní pasiva – přechodné účty pasiv	4,0	0,9	2,7	3,5	6,1	3,6
Podniky nezapsané v obchodním rejstříku ³⁾						
Kapitál celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Cizí kapitál ⁴⁾	23,4	19,7	30,1	20,0	26,7	26,1

1) Zemědělství, myslivost a související činnost.

2) Včetně tabákového průmyslu.

3) Malé a střední podniky účtující v soustavě jednoduchého účetnictví.

4) Včetně rezerv.

Pramen: Ekonomické výsledky podniků a domácností za rok 2001. Praha, ČSÚ 2003; vlastní výpočty.

Sloučení dlouhodobých a krátkodobých závazků v příslušném statistickém výkaznictví neumožňuje bližší posouzení struktury dluhového kapitálu u sledovaných odvětví. Z porovnání dostupných údajů lze přesto odvodit, že tato struktura je v zemědělství specifická. Jestliže např. v národohospodářském úhrnu za sledované podniky se na celkovém cizím kapitálu podílejí dlouhodobé a krátkodobé závazky 70,6 %, v zemědělství je to o pět procentních bodů více. Přitom na převážně krátkodobé závazky z obchodního styku připadá v prvním případě 52,7 % celkových dlouhodobých a krátkodobých závazků, kdežto v zemědělství jen 35,3 %. Potvrzuje se tak, že pro rozhodující část našich zemědělských podniků (větší podniky s podvojným účetnictvím) je příznačná dlouhodobá zadluženost, týkající se převážně tzv. transformační zadluženosti.

Pokud jde o úroveň zadluženosti, zemědělství se příliš neliší od jiných odvětví ani v případě menších podniků, nezapsaných v obchodním rejstříku. Podle údajů v druhé části tabulky 4 byla míra zadluženosti těchto podniků (jde o více než 31 tis. podniků) koncem roku 2001 prakticky stejná jako v průmyslu a poněkud nižší než v národohospodářském úhrnu. Z uvedených údajů by tak bylo možno v obou případech usuzovat na to, že úroveň zadluženosti našeho zemědělství není nijak zvlášť vysoká. Je však zapotřebí přihlížet ke zvláštnostem tohoto odvětví.

Míra zadluženosti zemědělských podniků v hospodářsky vyspělých zemích je

obvykle podstatně nižší než v průmyslu i dalších odvětvích. Je to dáno takovými ekonomickými faktory, jako je:

- specifická struktura majetku (zemědělci obhospodařují převážně vlastní půdu, která je významnou součástí jejich hmotného majetku, což zvyšuje podíl vlastního kapitálu),
- nižší kapitálová výnosnost v zemědělství (pro průmyslové i jiné nezemědělské podniky s vyšší kapitálovou výnosností je únosný vyšší podíl cizího kapitálu při zachování přiměřené finanční jistoty),
- nízká stabilita tržeb a zisku (nezemědělské podniky se stabilnějšími, resp. rostoucími tržbami a ziskem si mohou dovolit větší zadlužení).

Vzhledem k větší váze menších podniků v zemědělství, citlivějších vůči takovým faktorům, jako je cenová nestabilita, povětrnostní vlivy a choroby hospodářských zvířat, projevuje se zde ve větší míře i subjektivní faktor, kterým je obava z jakéhokoliv zadlužení, resp. „úvěrová zdrženlivost“.

Z mezinárodního srovnání zadluženosti zemědělských podniků vyplývá podstatně vyšší podíl cizího kapitálu v našem zemědělství. Např. v USA se míra zadluženosti všech typů farem pohybovala v posledních dvou dekadách minulého století kolem 12 % (před rokem 1980 byla poněkud nižší). V Rakousku činil stejný ukazatel v roce 2002 9,8 %, z toho u podniků zaměřených na tržní plodiny 11,3 %, u podniků zaměřených na živočišnou výrobu 11,0 % a u podniků se smíšenou výrobou 8,7 %. V Německu (staré a nové spolkové země) činila míra zadluženosti u podniků s hlavní činností (podniky jednotlivců a tzv. osobní společnosti) v roce 2001/02 15,9 % (z toho úvěrová zadluženost 13 %). V letech 1996/97 – 2001/02 se míra zadluženosti u této kategorie německých zemědělských podniků mírně zvýšila (z 13,7 % na uvedených necelých 16 %), ale zároveň vzrostl podíl závazků vůči peněžním ústavům o 3,7 procentního bodu, což zřejmě souviselo i s růstem průměrné velikosti podniků.

Údaje o zadluženosti německých zemědělských podniků charakteru právnických osob (odvozené z účetních výkazů za příslušné testovací podniky) jsou publikovány jen za nové spolkové země. U nich činila míra zadluženosti v hospodářském roce 2001/02 30,5 % (z toho vůči peněžním ústavům 17,9 % a dodavatelům 4,6 %). Nejvyšší podíl dluhového kapitálu měly společnosti s ručením omezeným – 44,8 % (z toho vůči peněžním ústavům 22,7 % a vůči dodavatelům 6 %). Zadluženost družstev byla podstatně nižší. Analogické údaje činily 26,1 %, resp. 16,6 % a 4 %. Podobně tomu bylo u ostatních právnických osob (včetně akciových společností, jejichž zastoupení v zemědělství je na rozdíl od ČR velmi nízké) – 26,9 %, resp. 15,9 % a 5 %.

Velmi blízká zadluženosti za nové spolkové země Německa je úroveň zadluženosti zemědělských podniků právnických osob na Slovensku. V roce 2001 činila průměrná míra zadluženosti těchto podniků 34,7 %, ⁷⁾ zatímco v ČR ve stejném roce 50,1 %. V našem zemědělství trvá dosud stav, uvedený ve studii Světové banky z roku 1999: „Vysoká zadluženost je dosti specifickým rysem zemědělství v ČR.... Obrovské dluhové břemeno je významnou překážkou další konsolidace zemědělství a uvnitř EU by bylo značným handicapem“ (in Csaki, Debatisse, Honisch, 1999, s. 26-27).

7) Průměrná míra zadluženosti zemědělských podniků fyzických osob na Slovensku činila v uvedeném roce 20,3 %, z toho u podniků s výměrou do 50 ha 16,1 % a nad 500 ha 32,2 %.

3. Předpoklady řešení

Vyhlídky na řešení dluhové zátěže hlavních vlastnicko-podnikatelských forem našich zemědělských podniků v nastávajícím období nezávisí pouze na míře jejich zadluženosti. Zdánlivě jednoznačné pravidlo „čím je dluh vyšší, tím je neúnosnější“ nemá všeobecnou platnost. Významnou roli hraje struktura dluhu (z hlediska délky období, ve kterém mají být příslušné závazky vypořádány, aj.) spolu s dalšími faktory, které ovlivňují schopnost podniků vypořádávat se se svými závazky. Stěžejní význam má úroveň výnosnosti zemědělského podnikání.

3.1 *Rozdílné předpoklady hlavních podnikatelských forem vypořádat se s dluhovou zátěží*

Na celkové zadluženosti našich zemědělských podniků se největší měrou podílejí dlouhodobé závazky, které se týkají převážně tzv. transformační zadluženosti (dosud nevypořádané závazky z majetkoprávní transformace zemědělství).⁸⁾ Patří sem:

- návratné finanční výpomoci státu podnikatelským subjektům (fyzickým i právníckým osobám) v agrárním sektoru v první polovině 90. let,
- pohledávky Pozemkového fondu ČR za privatizanty majetku (mimo půdy) bývalých státních zemědělských podniků, v posledních letech i za privatizanty pozemků ve vlastnictví státu,
- závazky družstev nebo jejich právních nástupců (menší část akciových společností a výjimečně i některé společnosti s r.o.) vůči oprávněným osobám podle zákona č. 42/1992 Sb., o úpravě majetkových vztahů a vypořádání majetkových nároků v družstvech,
- závazky podniků právníckých a fyzických osob z nájmu zemědělského majetku od soukromých vlastníků (převážně vlastníků majetkových podílů z transformace družstev–nezemědělců).

První dva uvedené druhy transformačních závazků se týkaly nejen podniků zemědělské prvovýroby, ale i některých dalších podnikatelských subjektů v agrárním sektoru. Objemy těchto závazků, připadající na námi sledované podniky, je možno pouze odhadovat.

Z údajů v tabulce 5 vyplývá, že závazky spojené s transformací zemědělství se do roku 2002 snížily o více než polovinu. Rozhodující podíl na jejich celkovém objemu mají nadále závazky z majetkoprávní transformace družstev. Výchozí objem těchto závazků (55 mld. Kč vůči oprávněným osobám a 10 mld. Kč, tzv. restituční rezervy) se vztahuje k počátku roku 1993, kdy byla ukončena majetkoprávní transformace družstev podle zákona č. 42/1992 Sb. Tyto závazky nepokrývají veškerý čistý obchodní majetek (vlastní kapitál) družstev určený k jejich transformaci po roce 1989 (cca 120 mld. Kč). Část tohoto majetku, zhruba 25 mld. Kč, byla vydána oprávněným osobám k soukromému hospodaření a další jeho část, přibližně 30 mld. Kč, vložili členové-oprávněné osoby do základního kapitálu transformovaných družstev.

Celkový cizí kapitál v zemědělských podnicích, zastoupených v síti testovacích podniků, činil koncem roku 2002 79 mld. Kč (viz tabulka 6). Podniky fyzických osob (s jednoduchým i podvojným účetnictvím) se na něm podílely přibližně 9 % a podniky právníckých osob 91 % (z toho družstva necelými 36 %, společnosti s r.o.

8) U podniků s podvojným účetnictvím jsou závazky z transformace zemědělství vedeny v tzv. jiných dlouhodobých závazcích, které se v roce 2002 podílely na celkových dlouhodobých závazcích v případě podniků fyzických osob 100 %, a.s. 99,3 %, družstev a s.r.o. 98,8 %.

33 % a akciové společnosti více než 21 %). Více než 43 % uvedené sumy připadlo na dlouhodobé závazky, na bankovní úvěry a výpomoci více než 25 % a na krátkodobé závazky necelých 27 %. Zbývající část cizího kapitálu (necelých 5 %) tvořily rezervy, určené k financování nepředvídaných výdajů v budoucnosti (např. kurzových ztrát, nedobytných pohledávek aj.). Těmito rezervami se kryje riziko podnikání a jsou vytvářeny na vrub nákladů, čímž se odlišují od rezervních fondů vytvářených ze zisku.

Tabulka 5

Závazky podnikatelských subjektů z transformace zemědělství

Druh závazků	Podnikatelské subjekty s příslušnými závazky	Objem závazků v mld. Kč	
		v době vzniku závazků	v roce 2002 (stav koncem roku)
Návratné finanční výpomoci podnikatelským subjektům z první poloviny 90. let	Zemědělské podniky fyzických osob a další subjekty podnikající v agrárním sektoru	7,2	2,3 ¹⁾
Pohledávky PF ČR za privatizanty majetku bývalých státních zemědělských podniků (mimo půdy)	Zemědělské obchodní společnosti, podniky fyzických osob, družstva a další subjekty	19,2	5,1 ²⁾
Pohledávky PF ČR za privatizanty půdy ve vlastnictví státu	Fyzické osoby ³⁾	,	1,8 ⁴⁾
Závazky podniků fyzických osob z nájmu zemědělského majetku od soukromých vlastníků	Podniky fyzických osob	,	0,6
Transformační závazky družstev vůči oprávněným osobám (členům a nečlenům)	Družstva	55,0	15,1 ⁵⁾
z toho závazky družstev vůči nečlenům	Družstva	26,0	7,3 ⁵⁾
Restituční rezerva	Družstva a jejich právní nástupci	10,0	5,1
Závazky společností s r.o. z nájmu zemědělského majetku od oprávněných osob i jiných soukromých vlastníků	Společnosti s r.o.	,	10,9
Závazky a.s. z nájmu zemědělského majetku od soukromých vlastníků (včetně transformačních závazků vůči oprávněným osobám)	Akciové společnosti	,	1,4
Nesplacené úvěry na TOZ	Družstva, jejich právní nástupci a další subjekty podnikající v agrárním sektoru	5,3 ^{6/7)}	4,3 ⁷⁾
Celkem		96,7	44,8

1) Bez podniků v likvidaci.

2) Nominální hodnota pohledávek z privatizace zemědělského majetku dle zákona č. 92/1991 Sb.

3) Právnícké osoby mohou privatizovat pouze pozemky zastavěné hospodářskými budovami v jejich vlastnictví.

4) Nominální hodnota pohledávek z prodeje státní z. p. dle zákona č. 95/1999 Sb.

5) Bez družstev v likvidaci.

6) Nesplacené úvěry na TOZ evidované v portfoliu ČKA k 31. 12. 2001.

7) Závazky zahrnující jistinu a neuhrazené úroky včetně sankčních.

Pramen: údaje MZe, PF ČR, ČKA, ZS ČR a odhady na základě údajů z výběrového šetření VÚZE; vlastní výpočty.

Bankovní úvěry zahrnují i nesplacené úvěry na trvale se obracející zásoby (TOZ), které je možno přičíst k transformačním závazkům vzhledem ke změně je-

jich režimu na počátku transformačního období. V roce 1991 byly úvěry na TOZ rozděleny na část, která byla nadále dlouhodobě úvěrována (tehdejší Konsolidační bankou, kam byly úvěry na TOZ převedeny z financujících peněžních ústavů – Komerční banky aj.), ovšem za nepoměrně vyšší úrok, a část, která byla úvěrována pouze dočasně, a to poskytnutím překlenovacích úvěrů. Koncem roku 2002 činily celkové závazky podniků v agrárním sektoru, týkající se úvěrů na TOZ, podle České konsolidační agentury (ČKA) 4,3 mld. Kč (neuhrazená jistina a úroky včetně sankčních). Podíl námi sledovaných podniků zemědělské prvovýroby na této částce lze orientačně odhadnout na cca 1,2 mld. Kč.

Tabulka 6

Celkový objem cizího kapitálu a jeho základních složek v zemědělských podnicích (stav koncem roku 2002)

Ukazatel		Podniky fyzických osob ¹⁾	Obchodní společnosti			Družstva	Celkem
			celkem ²⁾	z toho			
				s.r.o.	a.s.		
Bankovní úvěry a výpomoci	mld. Kč	3,7	10,6	4,6	5,9	5,6	19,9
	%	18,6	53,3	23,1	29,7	28,1	100,0
Krátkodobé závazky	mld. Kč	1,2	13,9	7,3	6,5	6,1	21,2
	%	5,7	65,5	34,4	30,7	28,8	100,0
Dlouhodobé závazky	mld. Kč	2,3	16,3	12,9	3,1	15,6	34,2
	%	6,7	47,7	37,7	9,1	45,6	100,0
Rezervy	mld. Kč	0,1	2,7	1,3	1,4	0,9	3,7
	%	2,7	73,0	35,1	37,8	24,3	100,0
Cizí kapitál celkem	mld. Kč	7,3	43,5	26,1	16,9	28,2	79,0
	%	9,2	55,1	33,0	21,4	35,7	100,0

1) Podniky s výměrou obhospodařované z. p. nad 5 ha včetně podniků s podvojným účetnictvím.

2) Včetně veřejných obchodních společností.

Pramen: Sít testovacích podniků FADN CZ a zemědělský registr ČSÚ; vlastní výpočty.

Koncem roku 2001 schválila vláda ČR návrh systémového řešení pohledávek z úvěrů na TOZ týkající se nejen zemědělství, ale i dalších národohospodářských odvětví. Bylo upuštěno od vymáhání tohoto „starého“ dluhu v těch případech, kdy jeho výše k 30. 9. 2001 byla maximálně 380 tis. Kč a příslušné podniky splňovaly určité zákonem stanovené podmínky. Navazujícím usnesením vlády z ledna 2003 byl schválen další postup systémového řešení uvedených pohledávek. Podnikům, jejichž dlužní částka týkající se úvěrů na TOZ přesáhla k 30. 9. 2001 380 tis. Kč a které do 30. 6. 2003 uhradily 60 % svého závazku, měla být prominuta zbývajících část pohledávky ČKA. Netýkalo se to podniků-dlužníků zařazených do restrukturalizačních programů vlády, ani těch, na jejichž majetek byl již pravomocně prohlášen konkurs či vyrovnání nebo které byly v likvidaci.

U závazků, týkajících se úvěrů na TOZ, by tak mělo jít o konečné řešení ze strany státu. Podobné řešení je připravováno u dosud nesplacených bezúročných půjček, resp. návratných finančních výpomocí poskytnutých ministerstvem zemědělství na podporu podnikatelské činnosti v agrárním sektoru v letech 1991 až 1995. I v tomto případě má účast státu na oddlužení svoje zvláštní opodstatnění. Návratnost těchto výpomocí byla stanovena dodatečně, když nejdříve (v roce

1991) byly poskytovány novým podnikatelským subjektům formou přímých (ne-návratných) dotací.

Již v roce 1995 bylo na základě společného předpisu ministerstev financí a zemědělství umožněno příjemcům uvedených výpomocí požádat o rozložení, resp. odložení jejich splátek o 1 až 3 roky a o bonifikaci ve výši 20 %.⁹⁾ Opatřením z roku 1997 byla zvýšena bonifikace výpomocí poskytnutých na rozvoj zemědělské výroby na 50 %, případně na 30 %. K dalšímu zvýšení došlo na základě usnesení vlády z 1. 11. 2000, a to na 70 %, resp. 50 % v závislosti na plnění stanovených podmínek (vyšší bonifikaci získávají podniky, které důsledně plnily splátkový kalendář).

Nový návrh MZe ČR z roku 2003 předpokládal další zvýšení bonifikace sledovaných výpomocí na 80 %, resp. 60 %. Usnesením vlády z 26. 11. 2003 bylo přijetí rozhodnutí v této záležitosti odloženo. Ministrům financí a zemědělství bylo uloženo ustavit mezirezortní komisi pro analýzu, návrh a vytvoření právního rámce dalšího postupu. Vláda zároveň s ohledem na finanční situaci zemědělských podniků schválila odložení splátek návratných finančních výpomocí (splatných k 30. 11. 2003) o dva roky. Pokud by dosavadní splátkový kalendář nebyl dodržen, ztratily by podniky možnost požádat o výše uvedenou 70% bonifikaci.

Významná byla v minulém období účast státu na řešení závazků z privatizace majetku bývalých státních zemědělských podniků. Také v tomto případě přijal stát koncem roku 2000 opatření k podstatnému oddlužení. Šlo o výrazné snížení kupní ceny zprivatizovaného majetku v závislosti na době splácení: byla-li tato doba pro podniky zemědělské prvovýroby stanovena v kupní smlouvě na 7 až 30 let, snižuje se původní kupní cena o 47,6 % a byla-li stanovena na 90 dnů až 6 let, pohybuje se toto snížení mezi 57 % a 49,4 %.¹⁰⁾ V dalším období se již stát při řešení zbývajících transformačních dluhů dosavadním způsobem zřejmě angažovat nebude. Půjde pak výhradně o jejich podnikově individuální řešení.

Na základě předchozích údajů o míře zadluženosti je možno naše zemědělské podniky rozdělit do následujících skupin:

- podniky s nízkou závislostí na cizím kapitálu; jde o převážnou část podniků fyzických osob, zejména o podniky nižších velikostních skupin,
- podniky s významnějším podílem cizího kapitálu, avšak s převahou vlastního kapitálu; patří sem podstatná část podniků fyzických osob vyšších velikostních skupin a akciové společnosti,
- podniky silně zadlužené, zahrnující část velkých podniků fyzických osob a společností s r.o., s vysokou převahou cizího kapitálu,
- družstva, která vykazují v průměru mírnější převahu cizího kapitálu, vyznačují se však velmi specifickou kapitálovou strukturou a zároveň takovým aktuálním problémem, jakým jsou nevypořádané transformační závazky vůči oprávněným osobám–nečlenům.

Zadluženost podniků fyzických osob s výjimkou části velkých podniků je relativně nízká. Závazky z transformace zemědělství mají zde nevelký podíl na celkovém kapitálu (cca 4,5 %; v relaci k vlastnímu kapitálu 5,6 %) a jejich vypořádání je rozloženo obvykle na dlouhou dobu. Vyšší podíl mají bankovní úvěry (analogicky 9,6 % a 11,6 %). Příznacný pro tyto podniky je nízký podíl krátkodobých závazků (2,7 %, resp. 3,2 %). Zadluženost (transformační ani celková) nepředstavuje pro podniky této kategorie žádný mimořádný problém. Ke snížení jejich transformač-

9) Zároveň byl určen jednotný termín splácení návratných finančních výpomocí a stanoven 2% úrok z nesplacené částky jako sankce za nedodržení původně uzavřených splátkových kalendářů.

10) I v tomto případě musí žadatelé splňovat určité podmínky včetně vypořádaných závazků vůči státnímu rozpočtu, státním fondům a České správě sociálního zabezpečení.

ní zadluženosti by mělo ještě přispět výše zmíněné konečné řešení závazků týkajících se návratných finančních výpomocí.

Akciové společnosti mají v rámci podniků právnických osob nejnižší míru celkové zadluženosti a zároveň nejnižší transformační zadluženost. Ta se podílí 6,0 % na celkovém kapitálu (v relaci k vlastnímu kapitálu 9,0 %). Značný nárůst váhy a.s. v našem zemědělství (v roce 1995 se podílely na celkové výměře obhospodařované z. p. 7,6 % a v roce 2002 již 22,7 %) významně přispěl ke snížení zadluženosti související s majetkoprávní transformací družstev a tím i celkové transformační zadluženosti.

Podle našich propočtů (s využitím výsledků šetření v síti testovacích podniků a údajů zemědělského registru) se vlastní kapitál akciových společností od roku 1995 do roku 2002 zvýšil z 13,5 mld. Kč na 34,2 mld. Kč. Bylo tomu tak převážně v důsledku „akcionizace“ majetkových podílů oprávněných osob – převážně členů, ale i části nečlenů družstev, která se v uvedeném období transformovala v akciové společnosti. V případě společností s r.o., do kterých přešla část majetku obhospodařovaného dříve družstvy, tomu tak nebylo, neboť majetkové podíly, najaté od oprávněných osob, se staly součástí dluhového (cizího) kapitálu těchto společností.

Nejen transformační, ale i celková zadluženost akciových společností je v porovnání s družstvy a zejména společnostmi s r.o. výrazně nižší. Akcie jsou z hlediska závazkových vztahů nejméně rizikovým cizím kapitálem, neboť nejsou nikdy splatné. Akciové společnosti se tak vyznačují relativně příznivou kapitálovou strukturou. Na druhé straně mají silně rozptýlené vlastnictví mezi velký počet akcionářů. Liší se tím především od společností s r.o., které daly přednost použití cizího kapitálu před rozšířením počtu společníků, což by znamenalo rozředění vlastního kapitálu a tím i řídicích pravomocí.

Vysoký podíl cizího kapitálu ve společnostech s r.o. (v roce 2002 v průměru 81,6 %) a podobně i v určité části podniků fyzických osob vyšších velikostních skupin neznámá, že by šlo o podniky s neúnosnou dluhovou zátěží. Jejich zadluženost se týká převážně transformačních závazků s dlouhodobou lhůtou splatnosti. Většina těchto podniků dosahuje přitom relativně příznivé hospodářské výsledky. Svědčí o tom i údaje FADN za poslední dva roky, týkající se podniků s podvojným účetnictvím (viz tabulka 7).

V hospodářsky příznivějším roce 2001 se uvedené podnikatelské formy vyznačovaly vysokým podílem podniků vykazujících zisk. Ziskové podniky měly v obou případech převahu i v nepříznivém roce 2002. Obě tyto podnikatelské formy mají zřejmě větší schopnost vyrovnat se i se zhoršenými podmínkami. Jako úspěšnější (ve srovnání s družstvy i akciovými společnostmi) se tyto podnikatelské formy, vyznačující se vysokou koncentrací vlastnictví, jeví také při porovnání podílu ziskových podniků na celkovém počtu příslušných respondentů výběrového šetření, zastoupených v síti testovacích podniků v obou uvedených letech.

Významnou pomocí při řešení transformační a celkové zadluženosti všech kategorií zemědělských podniků v ČR by měl být očekávaný nárůst podpory jejich příjmů po vstupu do EU. Podle orientační predikce VÚZE by se mohl celkový objem podpor do českého zemědělství z unijních a národních zdrojů zvýšit z necelých 21 mld. Kč v průměru za roky 2001 a 2002 na více než 30 mld. Kč v průměru za roky 2004 až 2006. K největšímu nárůstu by mělo dojít u tzv. přímých plateb, poskytovaných zemědělským podnikům na přímou podporu jejich příjmů (především platby za údržbu krajiny, za uvedení části orné půdy do klidu a za hospodaření podle pravidel ekologického zemědělství). Úroveň tohoto druhu podpor z unijních fondů bude ovšem v nových členských zemích v prvních letech po jejich vstupu podstatně nižší. Z 25 % v roce 2004 se mají tyto podpory zvýšit na 100 %

(v EU-15) až v roce 2013. Podle přístupové smlouvy mohou však nové členské země doplňovat tyto podpory ze svých vlastních rozpočtů (v roce 2004 až do 55 % úrovně EU-15, v roce 2005 do 60 % a v roce 2006 do 65 % této úrovně).

Tabulka 7

Podíl ziskových podniků na celkovém počtu respondentů výběrového šetření FADN CZ (v %)

Ukazatel	Společnosti s ručením omezeným	Akciové společnosti	Družstva	Podniky fyzických osob s podvojným účetnictvím
Podíl ziskových podniků v roce				
2001	74,8	73,9	66,7	94,1
2002	55,2	43,5	31,6	64,3
Podíl ziskových podniků na počtu respondentů zastoupených ve výběrovém souboru v obou sledovaných letech	73,1	64,9	52,3	100,0

Pramen: Sít testovacích podniků FADN CZ, 2001, 2002; vlastní výpočty.

Nehledě na přechodně nejednotný režim přímých plateb v rámci společné unijní zemědělské politiky („úsporný“ vůči přístupující „desítce“), měly by se tyto platby, poskytované našim zemědělským podnikům z obou uvedených finančních zdrojů, výrazně zvýšit – v průměru za období 2004 až 2006 na více než dvojnásobek jejich výchozího objemu. Skutečný efekt tohoto navýšení z hlediska finanční situace našich zemědělských podniků bude ovšem záviset i na dalších okolnostech, především na reálném vývoji tržeb za zemědělskou produkci a s ní spojených nákladů.

Za částečnou kompenzaci nižší úrovně přímých plateb z unijních fondů ve srovnání s EU-15 lze považovat to, že na naše zemědělské podniky se bude ustanovení reformované společné zemědělské politiky (z roku 2003) o tzv. degresivitě a modulaci těchto plateb vztahovat až po dosažení úrovně evropské „patnáctky“. Cestou „modulace“ má být část přímých plateb (ve výši 3 % v roce 2005, 4 % v roce 2006 a 5 % ročně v období 2007 až 2012) v závislosti na velikosti podniků¹¹⁾ převedena na opatření ve prospěch rozvoje venkova. Časovým posunem modulace přímých plateb (nejméně do roku 2008, případně až do roku 2013 – v závislosti na úrovni navýšení přímých plateb z národních zdrojů), se handicap našich mimořádně zadlužených zemědělských podniků poněkud sníží, ale neodstraní. Významnou část příjmů budou muset každoročně vynakládat na úhradu závazků z transformace. Bude je to omezovat při financování investic, nezbytných pro zvyšování konkurenční schopnosti především na jednotném trhu EU.

3. 2 *Splatné závazky z majetkoprávní transformace vůči oprávněným osobám (nečlenům) – naléhavý problém družstev*

Družstva jsou v našem zemědělství nejohroženější kategorií podniků z hledí-

11) Modulace se vztahuje na zemědělské podniky, kterým jsou poskytovány přímé platby ve výši nad 5000 eur ročně. Vzhledem k současné velikostní struktuře zemědělských podniků by se to v ČR týkalo až 95 % celkové výměry obhospodařované zemědělskými podniky.

ska transformační zadluženosti. Nevypořádané transformační podíly oprávněných osob tvoří zde převážnou část cizího kapitálu. Zhruba polovinu těchto podílů (cca 7,3 mld. Kč) vlastnily koncem roku 2002 oprávněné osoby, které nebyly členy družstev.¹²⁾ Jejich pohledávky mají být podle transformačního zákona vypořádány po sedmi letech od schválení transformačních projektů. Uvedená lhůta uplynula na přelomu roku 1999 – 2000, tj. závazky družstev nebo jejich právních nástupců vůči oprávněným osobám–nečlenům jsou již čtvrtý rok splatné, pokud k tomu příslušné podniky byly oprávněnými osobami vyzvány.¹³⁾ V průměru připadlo koncem roku 2002 na jedno hospodařící družstvo 10,5 mil. Kč těchto závazků. Mezi jednotlivými družstvy jsou značné rozdíly. Svědčí o tom i výsledky anketního šetření VÚZE z počátku roku 2003, týkající se 170 respondentů: v průměru za 10 % družstev s nejnižší úrovní příslušných závazků činil jejich objem v přepočtu na hektar 1066 Kč, tzn. 1,6 mil. Kč na družstvo (s průměrnou výměrou 1466 ha na počátku roku 2003). U 10 % družstev s nejvyšší úrovní sledovaných závazků analogicky 29,4 tis. Kč/ha, resp. 43,2 mil. Kč na družstvo s průměrnou plošnou velikostí.

Pouze malá část družstev (zhruba 9 % hospodařících družstev) měla k uvedenému datu již všechny závazky vůči oprávněným osobám vypořádány. Šlo zpravidla o družstva po tzv. druhé transformaci, kdy se z původního družstva vyčlenilo družstvo vlastníků a zbytkovému družstvu zůstal určitý majetek k vypořádání pohledávek oprávněných osob. Členové nových družstev vložili do nich celé svoje transformační podíly jako členský vklad. Ten se skládá ze dvou částí: základního vkladu, který je podmínkou členství, a dalšího vkladu, ke kterému se členové zavázali v souladu s družstevními stanovami.

Celkový počet oprávněných osob–nečlenů, kterým družstva do konce roku 2002 nevypořádala jejich majetkové podíly, lze v případě hospodařících družstev odhadnout na cca 155 tis. (včetně družstev v likvidaci cca 250 tis.). Většina z nich měla vůči družstvům pohledávky do 20 tis. Kč. Významná část oprávněných osob měla však v družstvech nevypořádané majetkové podíly vyšší než 100 tis. Kč (necelých 20 % oprávněných osob v hospodařících družstvech a více než 10 % v družstvech v likvidaci).

U části oprávněných osob–nečlenů mohla družstva případně spoléhat na vyřešení svých závazků jejich odepsáním v důsledku „času“, pasivity nebo obavy z vysokých nákladů na soudní vypořádání pohledávek. Jak ukazuje praxe, všeobecně to však neplatí ani u vlastníků malých transformačních podílů a tím spíše ne u větších vlastníků. Někteří vlastníci se již obrátili k soudům. Další mohou kdykoliv učinit totéž. Nejsou přitom ani pod tlakem obvyklé promlčecí lhůty, neboť podle zákona č. 310/2002 Sb. se právo na vypořádání majetkových podílů z transformace družstev promlčí teprve za 10 let ode dne uplynutí sedmileté lhůty od schválení transformačního projektu (tzn. v období 2009 – leden 2010).

Mnohá družstva spoléhala na to, že jim vypořádání majetkových podílů nečlenů usnadní novela transformačního zákona. Tato jejich očekávání mohla naplnit novela schválená v roce 1999. Podle zákona č. 144/1999 Sb., kterým se měnil původní transformační zákon, měly být transformační podíly do výše 10 tis. Kč na osobu vypořádány z prostředků PF ČR. Byly by tak plně vypořádány transformač-

12) Uvedený odhad nevypořádaných závazků družstev vůči oprávněným osobám–nečlenům se vztahuje ke konci roku 2002 a zahrnuje pouze pohledávky vůči hospodařícím družstvům (bez družstev v likvidaci).

13) Vzhledem k tomu, že transformační zákon v § 13, odst. 3 používá v souvislosti s vypořádáním majetkového podílu oprávněné osoby–nečlena dikce „může být vypořádán“, platí zde zřejmě ustanovení § 563 občanského zákoníku, podle kterého „není-li doba splnění dohodnuta, stanovena právním předpisem nebo určena v rozhodnutí, je dlužník povinen splatit dluh prvního dne poté, kdy byl o plnění věřitelem požádán.“

ní pohledávky více než 2/5 oprávněných osob–nečlenů (u dalších z těchto osob by se dosavadní pohledávky o příslušnou částku snížily). Uvedený zákon dával dále těmto osobám možnost, aby do tří měsíců od uplynutí sedmileté lhůty od schválení transformačního projektu příslušného družstva požádaly o vypořádání svých nároků na vydání majetkového podílu formou dluhopisu Pozemkového fondu. Dluhopis měl mít dobu splatnosti 20 let s úrokovou sazbou 2 % ročně. Družstva by tak přestala být dlužníky oprávněných osob–nečlenů a stala by se dlužníky PF ČR. Zákon přitom nadále preferoval dohodu mezi oprávněnou osobou a družstvem. Pokud by k této dohodě nedošlo a oprávněná osoba by nepožádala o dluhopis PF ČR, mělo družstvo nebo jeho právní nástupce právo vypořádat pohledávku oprávněné osoby, sníženou o příspěvek z prostředků PF ČR, majetkovými listy jako specifickými cennými papíry.

Podobným způsobem byla zbavena rozhodující části transformačních závazků zemědělská družstva na Slovensku. Novela transformačního zákona (uzákoněná zde koncem roku 1995) umožnila přeměnu majetkových podílů oprávněných osob (především nečlenů a za určitých podmínek i členů) v družstevní podílnické listy.¹⁴⁾ Došlo tak k určité (kvazi) akcionizaci slovenských družstev, což se projevuje i v jejich kapitálové struktuře. Zatímco poměr závazků z transformace k vlastnímu kapitálu družstev v roce 2001 činil v ČR 58,5 %, na Slovensku to bylo 8,0 %. Poměr celkového cizího kapitálu k vlastnímu kapitálu družstev činil v ČR 101,9 % a na Slovensku relativně příznivých 56,7 %. V důsledku uvedené (nepřímé) akcionizace družstev došlo ovšem ve slovenském zemědělství k určitému zakonzervování podnikatelské struktury (podle údajů z roku 2001 připadlo zde na družstva 55,0 % z. p. obhospodařované všemi zemědělskými podniky, v ČR to bylo ve stejném roce 28,2 %, na ostatní podniky právnických osob 35,6 % a na fyzické osoby 9,4 %, v ČR to bylo 26,6 %).

V ČR byla přijatá novela transformačního zákona brzy zrušena nálezem Ústavního soudu č. 3/2000 Sb. z 1. 12. 1999. Obnovil se tak právní vztah před přijetím zákona č. 144/1999 Sb. Závazky družstev nebo jejich právních nástupců vůči oprávněným osobám–nečlenům se sedmiletou zákonnou lhůtou odkladu jejich vypořádání se počínaje rokem 2000 stávají závazky splatnými. Oprávněné osoby, jak již bylo uvedeno, začaly svoje pohledávky vymáhat, a to i soudní cestou. Vyžadují přitom plnění v penězích. Podle dosavadní praxe převládá soudní judikatura, která peněžní vypořádání družstvům také ukládá (pokud mezi zúčastněnými stranami nedošlo k jiné dohodě).

Družstva jako povinné osoby se brání s poukazem na to, že forma vypořádání transformačních podílů by měla odpovídat formě vycházející ze vzniku těchto podílů. Ty nevznikly rozdělením peněžní hotovosti, ale čistého jmění družstev v určité věcné skladbě. Domáhají se proto práva na plnění závazků ve věcné a nikoli peněžní formě. Argumentují mj. tím, že převládající soudní rozhodnutí nemají oporu v platné právní úpravě, případně, že právo je na jejich straně.¹⁵⁾ Platný transformační zákon způsob vypořádání majetkových podílů přímo nestanoví.

Na absenci právního předpisu, který by upravitel způsob vypořádání těchto podílů, upozornil i veřejný ochránce práv ve své zprávě o činnosti za rok 2001. Toto upozornění chápal jako podnět pro přijetí účelného řešení problematiky vypořádání majetkových podílů oprávněných osob v zemědělských družstvech. Poku-

14) Družstva byla povinna zakotvit ve stanovách pravidlo, že členové –podílníci družstva mají při hlasování na členských schůzích právo na více hlasů úměrně výši jmenovité hodnoty jejich podílnických listů.

15) „Lze-li závazek splnit více způsoby, má právo volby dlužník, nebylo-li dohodnuto jinak. Od provedené volby však nelze ustoupit“ (Občanský zákoník, § 61).

sem o řešení této záležitosti je nový poslanecký návrh novely zákona č. 42/1992 Sb., připravený k projednání v Parlamentu ČR v roce 2004. Majetkový podíl z transformace je zde definován jako závazkový právní vztah mezi oprávněnou a povinnou osobou. Vychází ze toho, že majetkové podíly nevznikly rozdělením peněžní hotovosti, předpokládá se jejich vypořádání tak, aby svou majetkovou skladbou odpovídalo skladbě majetku družstva (podle účetní závěrky za kalendářní rok bezprostředně předcházející uplatnění nároku na vypořádání).

Majetkový podíl má být přitom vypořádán převodem vlastnického práva k věcem nebo k jinému majetku z vlastnictví družstva na oprávněné osoby v cenách podle dohody nebo podle zvláštního předpisu. Družstva by byla povinná vypořádat majetkové podíly do tří měsíců ode dne, kdy oprávněné osoby–nečlenové uplatní u nich svůj nárok.

Přijetí této novely by družstva, na rozdíl od mnohých oprávněných osob, zřejmě uvítala. Její přijetí je však nejisté, neboť chybí širší konsenzus o nutnosti uvedené úpravy. Lze proto očekávat, že část současných družstev se bude snažit o přeměnu v nový subjekt, který by nebyl právním nástupcem svého předchůdce. Řada družstev takovou přeměnu uskutečnila již v minulém období. Podle dosavadní praxe určitá část členů z původního družstva vystoupí a současně vnesou svůj majetek do nového subjektu. Ten pak oprávněným osobám sdělí, že vůči nim již nemá žádnou povinnost. Případně je odkáže na vypořádání v rámci likvidace původního družstva. Toto, tzv. zbytkové družstvo však již nemusí mít dostatečný majetek na vykrytí vzniklých nároků.

Do konkurzu a likvidace přijdou zřejmě nejen zbytková družstva, ale i část hospodařících družstev, která se se svými věřiteli–nečleny nedokáží dohodnout a kterým se nepodaří ani „druhá transformace“ (např. proto, že nezískají potřebný souhlas členů). V každém případě to, že se závazky družstev vůči oprávněným osobám–nečlenům staly ze závazků, jejichž vypořádání bylo na sedm let odloženo, závazky potenciálně splatnými, bude mít významné důsledky. Urychlí se konečné řešení nejrizikovější položky transformační zadluženosti družstev. Zároveň se v našem zemědělství zvýší na úkor družstev váha jiných podnikatelských subjektů. Družstva ale zcela nezaniknou. V sektoru těchto zemědělských podniků existuje z hlediska dosahovaných výsledků hospodaření výrazná dualita, kdy na jedné straně je řada ztrátových družstev s kriticky vysokou úrovní zadluženosti a na druhé straně hospodářsky relativně úspěšná družstva s poměrně příznivou kapitálovou strukturou.

4. Závěr

V porovnání s jinými odvětvími národního hospodářství se zadluženost českého zemědělství může jevit jako nevysoká, případně i relativně příznivá (zvláště v případě malých a středně velkých podniků nezapsaných v obchodním rejstříku). Jinak je tomu při mezinárodním srovnání. Průměrná míra zadluženosti zemědělských podniků v ČR je několikanásobně vyšší než v zemích se zavedenou tržní ekonomikou. Rozhodující příčinou je tzv. transformační zadluženost, spojená s přeměnou vlastnicko-podnikatelské struktury po roce 1989. Tato specifická forma podnikové zadluženosti představuje dosud značnou dluhovou zátěž s velmi rozdílným dopadem na jednotlivé kategorie podniků.

V uplynulém období se původní objem závazků z transformace zemědělství (cca 90 mld. Kč) snížil zhruba na polovinu. Výrazně se snížily především závazky družstev vůči oprávněným osobám podle zákona č. 42/1992 Sb., zejména v souvislosti s přeměnou několika set družstev na akciové společnosti (převod majetkových podílů z transformace družstev na akcie jako základní složku vlastního ka-

pitálu těchto společností). Část oprávněných osob převedla svoje transformační podíly z družstev na společnosti s r.o. a podniky fyzických osob (ve formě nájemních smluv nebo převodu pohledávek). Tyto oprávněné osoby se tak z věřitelů družstev staly věřiteli nových podnikatelských subjektů.

Podstatně se snížila také transformační zadluženost u těch jejich položek, kde věřitelem je stát. Týká se to především podniků (obchodních společností, fyzických osob a v menší míře i družstev), které privatizovaly majetek bývalých státních statků. Podobně se stát angažoval při řešení takového specifického podnikového dluhu, souvisejícího s transformací naší ekonomiky, jakým jsou úvěry na trvale se obracející zásoby. Ty pocházely z období před rokem 1990 a týkaly se všech hospodářských odvětví včetně zemědělství. Neméně významná jsou dosavadní opatření k oddlužení zemědělských podniků týkající se bonifikace (částečného odepsání) návratných finančních výpomocí, poskytnutých zemědělským podnikům (zejména začínajícím podnikům fyzických osob) i dalším podnikatelským subjektům v agrárním sektoru v první polovině 90. let minulého století.

Odlišný charakter mají transformační dluhy, týkající se závazků podniků právnických i fyzických osob vůči oprávněným osobám. Vztah mezi věřiteli–oprávněnými osobami a dlužníky–podniky je vztahem občanskoprávním, do kterého státním orgánům nepřísluší zasahovat. Oddlužení podniků na účet státu nelze v daném případě očekávat. Řešení těchto transformačních dluhů zůstane záležitostí jednotlivých zemědělských podniků. Pro většinu z nich by to neměl být neřešitelný problém.

U převážné části podniků fyzických osob je v současné době nejen transformační, ale i celková zadluženost poměrně nízká – u podniků do 100 ha plně srovnatelná s rodinnými farmami v západních zemích. Vysoce zadlužené jsou naopak podniky fyzických osob s velkou výměrou (v průměru kolem 800 ha) a také společnosti s r.o. Prakticky všechny transformační závazky jsou ovšem právně upraveny dlouhodobými smlouvami. Také vzhledem k vnitřním předpokladům (počínaje efektivnější vlastnickou a s ní spojenou zájmovou strukturou, projevující se i v dosahovaných hospodářských výsledcích) nejsou tyto kategorie podniků vysokým dluhovým břemenem bezprostředně ohroženy.

Poměrně příznivou kapitálovou strukturu s výrazným převisem vlastního kapitálu a nízkým podílem transformačních dluhů mají akciové společnosti. Jejich dluhová zátěž nepředstavuje proto zpravidla žádný mimořádný problém. Jinak je tomu v případě družstev. Průměrná míra zadluženosti není zde sice při zahrnutí restituční rezervy do vlastního kapitálu kriticky vysoká, naléhavým problémem jsou však pro velkou část družstev nevypořádané majetkové podíly oprávněných osob–nečlenů. Tyto podíly jsou nyní neprodleně splatné, pokud věřitelé (oprávněné osoby) vyzvou družstvo k jejich vypořádání.

Budou-li tyto majetkové podíly muset být vypořádány v penězích (jak tomu nasvědčuje dosavadní judikatura v případech podání žaloby oprávněnou osobou), bude to mít pro mnohá družstva likvidační důsledky. Snaha o novelizaci transformačního zákona, která by zohlednila zájem družstev, aby vypořádání svou majetkovou skladbou odpovídalo skladbě jejich aktiv, není příliš nadějná. K vypořádání transformačních podílů bude muset docházet i pomocí konkurzů. Ty jsou v zavedených tržních ekonomikách, na rozdíl od dosavadní praxe v ČR, standardní záležitostí, po níž obvykle následuje radikální vnitřní restrukturalizace podniků, které nedokázaly vyrovnat svoje dluhy.

Literatura

- Csaki, C., Debatisse, M., Hinisch, O.:** Stav zemědělství v České republice: Od „Sametové“ transformace k otázkám vstupu do EU. Praha, Agrospoj 1999, materiály Světové banky.
- Csaki, C., Lerman, Z., Sotnikov, S.:** Farm Debt in the CIS. A Multi-Country Study of the Major Causes and Proposed Solutions. Washington, The World Bank 2001.
- Divila, E.:** Agrární struktura v České republice – současný stav a předpoklady dalšího vývoje. *Politická ekonomie*, 2001, č. 2, s. 227-240.
- Divila, E.:** Dluhová zátěž a předpoklady jejího řešení u hlavních podnikatelských forem v zemědělství. Praha, VÚZE 2003.
- Doucha, T., Divila, E.:** Farm Transformation and Restructuring in Czech Agriculture – After Ten Years. In: *The New Structure of the Rural Economy of Post-communist Countries*. Hokkaido University, 2001, s. 43-59.
- Doucha, T., Foltýn, I., Divila, E., Vaníček, F., Mezera, J.:** Dopady vstupu ČR do EU na strukturu a ekonomiku agrárního sektoru. In: *Sociální a ekonomické souvislosti integrace České republiky do Evropské unie*. Praha, Rada vlády ČR pro sociální a ekonomickou strategii 2002, s. 143-158.
- Ekonomické výsledky nefinančních podniků a domácností za rok 2001.** Praha, ČSÚ 2003.
- Morehart, M., Johnson, J., Ryan, J.:** Micro Dynamic of Encome, Debt Management and Farm Financial Performance. Washington, U. S. Department of Agriculture 1999, Economic Research Service.
- Správa o poľnohospodárstve a potravinárstve v Slovenskej republike 2002 (Zelená správa).** Bratislava, 2002.
- Výběrové šetření hospodářských výsledků podnikatelských subjektů v zemědělství za rok 2002 v síti testovacích podniků FADN CZ (Samostatná příloha ke Zprávě o stavu zemědělství České republiky za rok 2002).** Praha, VÚZE 2003.
- Základní ukazatele o výsledcích hospodaření zemědělských družstev a státních statků za rok 1989.** Praha, VÚEZV 1990.

TRANSFORMATION DEBT OF AGRICULTURAL ENTERPRISES IN THE CZECH REPUBLIC

Emil DIVILA, Research Institute of Agricultural Economies, Mánesova 75, CZ – 120 28 Prague 2 (e-mail: divila@vuze.cz).

Abstract:

The average level of debts of agricultural enterprises in the CR is several times higher than in countries with established market economy. The main source is so-called transformation debts connected with the transformation of ownership and enterprise structure in the Czech agriculture after 1989. This specific form of farm indebtedness is a great debt burden with very different impacts on the particular categories of agricultural enterprises. A specific debt structure is characteristic of cooperative farms. The existence of many of them is directly endangered by bankruptcies in connection with unsettled payable liabilities from the ownership transformation towards entitled persons–non–members. Higher subsidies after the CR accession to the EU may considerably improve the financial situation of Czech agricultural enterprises, but the debt burden from transformation will remain a great handicap for a longer time and it will constrain the increase in competitiveness of many of these enterprises.

Keywords: debts from farm transformation, structure of debts, farm restructuring process

JEL Classification: Q12, Q14, Q16